

Portrait of
Christen of 4 m. a. c. w.

Kwetsbare kerk

Over kerkzijn en veerkracht

Veel ervaringen van kwetsbaarheid die in dit themanummer worden geadresseerd zijn van particuliere en individuele aard. Mensen komen hun kwetsbaarheid tegen op het moment dat ze zich alleen voelen, in momenten van isolatie en afzondering. Het ik-zijn van het individu is een waagstuk, roept spanning op, en blijkt ook heel hoge eisen te stellen aan datzelfde individu waaraan het niet (altijd) kan voldoen. Het is deze zoektocht naar individuele zelfverwerkelijking die David Brooks beschreef en probeert terug te buigen naar een andere, meer op gemeenschap en verbinding gerichte manier van leven (vgl. de inleiding op dit themanummer; Brooks 2020).

Het is niet eenvoudig het fenomeen 'kwetsbaarheid' te omschrijven. Een brede omschrijving biedt Nico Koopman in zijn artikel over *vulnerable church* vanuit de Zuid-Afrikaanse context:

[The concept 'vulnerability'] refers to the tragic, aporetic, contingent nature of existence in general; the various forms of suffering of humans and the rest of creation; the fragility and interdependence of humans and of other creatures in all their relationships; the predisposition to pain and suffering of so many humans and other creatures; the style, mode, and attitude of brokenness, empathy, softness, and humbleness; and, regarding God, it refers to his compassion with the suffering world, and to the interdependence of the three persons within the Trinity. (Koopman 2008, 241)

< Aad de Haas, *'Petrus en Christus op het meer'*, [1948-1952]

Kwetsbaarheid bestaat dus op individueel niveau, maar evengoed collectief. Want hoe kunnen al deze ten diepste kwetsbare individuen dan stabiele verbindingen aangaan? Een ketting is toch zo sterk als de zwakste en meest kwetsbare schakel? Of is ook voor groepen een vorm van leefbare kwetsbaarheid mogelijk onder de condities van onze samenleving, cultuur en in relatie tot tradities waarin we staan? Zo ja, welke vorm heeft deze dan? En vooral: wat kunnen professionals binnen kerk en geestelijke verzorging hieraan bijdragen?

Op deze vragen wil ik in dit artikel ingaan, toegespitst op kerkzijn. Centraal staat daarmee de communale dimensie van geloven. Een dimensie die wellicht het minst ingeoeft en geleerd wordt in opleidingen voor professionals. Zelf constateerde ik al eerder dat 'de inhoud van de theologische opleidingen wellicht vooral gericht is op het individuele geloof van de gelovige – zowel naar inhoud als beleving – en minder op het functioneren van

de gelovige in het geheel van een geloofsge-meenschap' (Schaeffer 2020, 98). Kortom: hoe kunnen professionals in kerk en geestelijke verzorging bijdragen aan het vormen van ge-meenschap waarin mensen kwetsbaar kunnen en durven zijn, en deze kwetsbaarheid kunnen uithouden?

Methodisch moet direct worden opgemerkt dat deze vraag te groot is voor één artikel. Ik wil slechts doorgeven wat een aantal collega-theologen hierover recent te berde brachten, elk vanuit eigen ervaring en vanuit theologische en filosofische concepten reflecterend op deze ervaringen en die van anderen. Bovendien doe ik dat vanuit protestants-christelijk perspectief.

Kerkzijn onder druk

Laten we eerst de laatste stand van zaken over kerkzijn voor het voetlicht halen. De nieuwste rapporten van het Sociaal Cultureel Planbureau bevestigen nogmaals wat eerder en elders ook al werd geconstateerd: kerken krimpen, en ook niet-institutionele spiritualiteit neemt af. Daarmee echter wordt de druk op het individu steeds groter, en worden ook de spanningen binnen en tussen groepen groter.

Het Sociaal Cultureel Planbureau constateert in zijn rapport uit maart 2022 dat de manier waarop het levensbeschouwelijk landschap zich ontwikkelt, de samenleving voor drie uitdagingen stelt, en wel op drie niveaus, namelijk individu, tussen maatschappelijke groepen, en de samenleving als geheel:

1. Een grotere mentale (existentiële) belasting van het individu dat nu, als het op zoek is naar zingeving, meer en meer zélf zin zal moeten geven aan zijn of haar leven.

2. Levensbeschouwelijke spanningen en scheidslijnen tussen de getalsmatig dominante seculiere meerderheid en de gelovigen, waaronder een groeiend aantal (orthodoxe) moslims. Deze spanningen kunnen zich uiten in en gevoed worden door toenemende ongelijkheid, verminderde vertegenwoordiging, wantrouwen en conflict.
3. Met het verdwijnen van kerken loopt mogelijk het aantal vrijwilligers ook terug (Hart, Houwelingen en Huijnk 2022, 142).

Eenzijds dus een kwetsbaar individu dat voor zingeving aangewezen lijkt op eigen zoektochten en bronnen. Anderzijds afnemende betrokkenheid bij kerken en andere geloofsgroepen (behalve onder orthodoxe moslims). Twee factoren die met elkaar samenhangen. Dat roept de vraag op, onder welke condities het mogelijk is dat individuen een geloofsgemeenschap als helpend bij hun individuele geloofszoektocht kunnen ervaren.

Rein Brouwer (2009) heeft hier in zijn groots opgezette casestudy van een protestantse gemeente in Amersfoort al intensief aandacht voor gevraagd: wat is geloven in gemeenschap eigenlijk? Hij beschrijft hoe het denken over gemeenschap in de laatste eeuwen vorm heeft gekregen. Daarbij speelt nog altijd het beroemde onderscheid van de Duitse socioloog Ferdinand Tönnies tussen *Gesellschaft* en *Gemeinschaft* een grote rol.

Het eerste, *Gesellschaft*, staat voor een economisch opgevatte, op concurrentie gerichte dimensie van de samenleving, terwijl *Gemeinschaft* staat voor de affectieve, relatiegerichte saamhorigheid van dorpen (*noaberschap*), families en vriendschap. Talloze studies hebben inmiddels aangetoond dat deze *Gemeinschaft*

in de laat-moderne, vloeibare samenleving sterk onder druk staat.

Daarmee – en dat is in het kader van dit artikel van belang – is niet alleen de dimensie van het gemeenschappelijke onder druk komen te staan, maar blijkt ook de druk op het individu dat zo'n belangrijke bouwsteen is voor het (laat-)moderne denken en de vorming van onze maatschappij, enorm gegroeid. Waar gemeenschapsleven, -gevoel en -beleving afneemt, wordt de druk op het individu om haar of zijn leven vorm te geven navenant hoger.

Natuurlijk is dit proces hiermee heel ongenueanceerd beschreven, en blijkt bij nadere beschouwing dat bijvoorbeeld gemeenschap veel gelaagder is, en individuen los van relaties niet denkbaar zijn. Toch geeft de schets die David Brooks geeft van onze cultuur aan dat de ervaren tegenstelling tussen nadruk op individu of op relaties wel degelijk gevolgen heeft voor de manier waarop velen hun leven vormgeven. Er blijkt een ongezond nadrukkelijk individualistische levenswijze te bestaan, die de noodzakelijke mogelijkheid tot presteren als een ideologische fictie fier als vaandel in top voert.

In veel Amerikaanse studies naar de rol van (christelijke) religie voor de *civil society*, door onder meer Robert Bellah, Robert D. Putnam en Robert Wuthnow, blijkt deze afnemende cohesie in de samenleving, en tevens het onvermogen van christelijke gemeenschappen om hierin verandering te bewerkstelligen (Bellah 2007; Putnam 2020; Wuthnow 2015; 2019). Sterker nog: de verscherpte tegenstellingen tussen *left* en *right* in dit deel van de wereld worden voor een groot deel ook vanuit religieus-christelijke overtuiging gevoed en versterkt. Kerken voeden de onverbondenheid, en soms zelfs bewust.

Er is ook een andere kant. Er zijn tradities waar dierbaar en warm, maar daarmee ook (te) idealistisch over gemeenschap gesproken wordt, zoals Bonhoeffer schreef in *Gemeinsames Leben*: 'Gott hasst die Träumerei' (Bonhoeffer 1987, 24). Daar blijkt gemeenschap immers snel te verdampen. Dat is een belangrijke constatering die alle gemakkelijke retoriek over het hoge belang van gemeenschappen zich zal moeten eigen maken (Lichterman 2005).

Ook het zogenoemde *counter-cultural* denken over kerkzijn vanuit vooral anabaptistische hoek draagt daarom uiteindelijk niet zinnig bij aan het versterken van concrete gemeenschappen op de lange termijn, aldus Stefan Paas, omdat deze stroming te weinig ruimte voor diversiteit laat (Paas 2019, 219).

Terug weer naar Nederland, want ook hier ligt het uiteenvallen van de samenleving sinds een aantal decennia aan de oppervlakte. In een rapport van het Sociaal Cultureel Planbureau uit 2016 werd solidariteit eveneens als een van de belangrijkste uitdagingen voor de nabije toekomst van Nederland aangemerkt. Zonder eenzijdig optimistisch of pessimistisch te worden stelt dit rapport:

Terwijl Nederlanders voor hun sociale behoeften steeds minder afhankelijk worden van hun directe sociale omgeving, neemt hun afhankelijkheid van sociaal kapitaal wel degelijk toe. Voor hulpbehoevenden biedt de welvaartsstaat straks waarschijnlijk nog maar weinig zekerheden. Van kerngezonde Nederlanders vergt de flexibilisering van de arbeidsmarkt in combinatie met zorgtaken flexibiliteit. Samenwerking met anderen kan veel van de knelpunten die dat oplevert, oplossen. Verder dienen zich voor de

toekomst een aantal maatschappelijke uitdagingen aan, waarvan het verloop sterk afhankelijk is van sociaal kapitaal.

('De toekomst tegemoet – SCP' 2016, 165)

Er ontwikkelen zich wel steeds meer 'nieuwe' vormen van sociaal kapitaal, aldus het rapport. Dat geeft hoop voor de toekomst als oude vormen in het slop raken of uitgewerkt blijken. Deze hoop is deels gestoeld op het ontdekken van vormen van vaak kwetsbaar en kleinschalig samenleven. Denk daarbij aan kleinschalige experimenten in woongroepen voor ouderen en mensen met een beperking zoals ook de overheid hierop inzet.¹ 'Het is een uitdaging voor de toekomst om deze nieuwe vormen uit te bouwen tot overbruggende, solidaire en duurzame collectieve actie' ('De toekomst tegemoet – SCP' 2016, 166). Er is hoop, maar deze is kwetsbaar.

De karakteristiek 'kwetsbaar' is hierbij van groot belang. Het rapport maakt er veel werk van te beschrijven hoe met name kwetsbare mensen en groepen, zoals mensen met een beperking en ouderen, het zullen moeten hebben van solidariteit. Tegelijk dreigt het gevaar dat zulke solidariteit een vorm van segregatie bevordert, omdat alleen de *in-group* wordt bediend en de ogen gesloten blijven voor wie buiten de boot valt.²

Toch zie ik hier een belangrijke uitdaging en mogelijke bijdrage voor kerkzijn in alle kwetsbaarheid. Er zijn nog steeds kerken, er zijn gemeenschappen, er ontstaan nieuwe vormen van gezamenlijk geloven. Daar waar zulke vormen van authentiek geloof zichtbaar wordt, ervaren betrokkenen ook geborgenheid en ruimte om op adem te komen. Dat kan op allerlei manieren: vanaf een verstilde *choral*

evensong in een middeleeuwse kerk, tot een kleinschalige buurtmaaltijd waar christenen en moslims gezamenlijk *Eid-al-fitr* vieren; van het organiseren van maaltijden rond een jong gezin waarin de moeder burn-out is, tot het uitnodigen van een bekende rapper in een jongerendienst.

Kerken als 'refugia'

Kortom, christelijke gemeenten zouden in alle kwetsbaarheid voorbeelden kunnen zijn van gemeenschappen die investeren in verbinding ('sociaal kapitaal'), en verbindende leefvormen stimuleren. Tegelijk zien we het potentieel van dergelijke lokale gemeenschappen eerder teruglopen dan groeien. Ook kerkzijn staat onder grote druk: kerken zijn sterk achteruitgegaan in getalsmatige omvang (vgl. concreet Wijma 2022). Dat zal ook op de cohesie binnen de samenleving mogelijk een negatief effect hebben, zoals hierboven uit het SCP-rapport uit 2022 is geciteerd. Wat kunnen kerken dan nog beter, of nog meer, doen om in alle kwetsbaarheid gemeenschap te zijn?

Zoals in de inleiding is gezegd is deze vraag te groot, en daarom beperk ik mij tot het doorgeven van reflecties hierop van anderen. Ik begin bij twee recente publicaties van praktisch-theoloog Andrew Root. Met een theologisch lutherse insteek zoekt hij naar het kruispunt tussen menselijk handelen en Gods handelen in verhalen en concrete ervaringen van mensen. In tal van boeken gaat hij daarbij in op de context van wat hij met Charles Taylor onze *secular age* noemt. Ik gebruik hier vooral zijn denkbeelden over wat bovenstaande ontwikkelingen voor christelijke geloofsgemeenschappen voor gevolgen hebben (Root 2021; 2022).

Kern van zijn analyse is dat we in een tijd van ongekende snelheid leven, een snelheid die bovendien gericht is op verandering (*change*). Zelfs de meest aantrekkelijke kerken (in de VS) die zich uitputten in allerlei programma's, zowel op de zondag als door de week, krijgen het steeds minder voor elkaar mensen aan zich te binden. We hebben een ongezonde verhouding tot de tijd waarin we leven, omdat we alleen groei accepteren: groei in snelheid, in aantal, in intensiteit etc. De dynamiek van de moderne tijd doet ons vervreemden van de wereld, natuur en schepping. Root stelt dat we de vervreemding slechts kunnen opheffen door oog te hebben voor het kleine en kwetsbare.

Root benut hierbij de gedachten van filosoof Hartmut Rosa over resonantie. Resonantie is daarbij meer dan een simpel 'in sync' zijn met de omgeving; het is een diep verbonden relatie met de wereld waardoor subject en wereld wederzijds worden beïnvloed zonder mee te gaan in de harteloze *ratrace* van dit bestaan (Rosa 2019, 174). Gemeenschappen kunnen in onze versnellende tijd slechts overleven als ze ruimte bieden en tijd maken voor wat niet kan of wil meewerken of bijdragen aan de deze ongezonde acceleratie, en daarmee verbonden blijven (resonantie).

Zeker, gemeenschappen zullen veranderen, en ook bewust moeten veranderen, om te overleven. De innerlijke noodzaak voor zo'n transformatie zou echter niet moeten liggen in het al dan niet 'bij de tijd' zijn, maar in afstemming op wat gezien en gehoord wordt in de marges:

If a congregation wants change, it will start not by being concerned with relevance and resources, but with the good life of resonance, seeking

for the living Christ where Christ can be found, in the disclosure of personhood, where time is not made to accelerate but becomes full and sacred. (Root 2021, 261)

Dat heeft ook consequenties voor de manier waarop wij leren kwetsbaarheid te thematiseren en organiseren. De inzichten van Rosa, die via Root in het, nu nog voornamelijk protestantse Amerikaanse, discours van kerkzijn kunnen verrijken, zijn *an sich* voorbeelden van mensen die al werkend en schrijvend, en via allerlei media zoals podcasts, proberen een transformatie te initiëren.³

De christelijke gemeenschap kan vandaag beter niet gericht zijn op aanpassing en meedoen, maar op dat wat haar helpt zich te verhouden tot de tijd waarin we leven: een leven ten overstaan van en vanuit de bronnen van haar traditie. Root wijst daarbij nadrukkelijk de weg naar leven in afstemming op de kwetsbare ander waarin relaties en tijd niet instrumenteel zijn. Root benadrukt de noodzaak van zelfreflectie hierbij. Alleen wie zichzelf in alle kwetsbaarheid durft te zien, en leert uit te houden wat dat betekent, is in staat een gemeenschap echt te dienen. Elders omschrijft hij dat in termen van ontmoeting met God juist op de momenten waarop wij het kwetsbaarst zijn:

Because God is the event of arrival in the death experience, God meets the actuality of our nothingness with the promise of a new possibility. The arriving God comes questioning (to fund us in our nothingness), calling (us to a someone), and promising (us a new future in which we share in god's being by joining God's action). (Root 2021, 222)

De ervaring van kwetsbaarheid, kortom, is vandaag niet meer weg te stoppen onder vooruitgangsoptimisme of holle retoriek. Althans, niet voor wie eerlijk durft te zijn. Die durf vraagt om een gemeenschap om ons heen waarbinnen wij onze kwetsbaarheid kunnen uithouden. Niet alleen secularisatie, maar ook zoveel andere mondiale crises zijn bedreigend. Niet in de laatste plaats geldt dat voor de kolossale ecologische uitdagingen die op ons afkomen.

Belangrijke inzichten hierover biedt het fascinerende betoog van Debra Rienstra in haar boek *Refugia Faith: Seeking Hidden Shelters, Ordinary Wonders, and the Healing of the Earth* (Rienstra 2022). In dit fraai gecomponeerd vertoog vervaecht ze belangrijke theologische verkenningen met autobiografische sleutelervaringen tot wat je zou kunnen noemen *local-eco-theology*. Ze is gericht op de vraag hoe we leren omgaan met wat zij noemt de 'meer-dan-menselijke natuur' te midden van de ecologische crisis waarin menselijk handelen deze wereld gestort heeft.

De term *refugia* slaat op het fenomeen dat na natuurbranden kleine beschutte plekken letterlijk de kiemen en zaden van vernieuwing in zich bergen. Rienstra roept de lezers op zulke plekken van *refugia* te belichamen:

In human terms, refugia operate as microcountercultures where we endure, yes, but also where we prepare for new ways of living and growing. They are places of trust, because in biological as well as cultural refugia, we have to surrender our illusions of full control. In fact, sometimes what seems impossible is exactly the place to begin, because divine powers are at work far beyond our ability to perceive. Refugia, then, are neither bunkers nor beachheads. ... God seems

to appreciate the humble, permeable, surprising potentials of refugia.

In *refugia* wordt iets zichtbaar van Gods *community of creation*, zoals Rienstra de bijbelse term 'koninkrijk van God' omschrijft. Deze omschrijving doet ook meer recht aan hoe *indigenous worldviews* en andere, niet-christelijke religies de relatie tussen mens en natuur beschouwen (Rienstra 2022, 93). Zulke *refugia* geven ruimte om weerbaarheid te ontwikkelen, een term die vaak gebruikt wordt om aan te duiden waartoe gemeenschappen geroepen zijn: *resilience* (vgl. bv. Rienstra 2022, 108.227). Tegelijk waarschuwt ze deze gemeenschappen niet te snel te 'christelijk' te maken. Juist op dit terrein dienen christenen zich hun minstens ambigue erfenis te herinneren waarin onze arrogantie en feilen tot catastrofale gevolgen leidt. We zullen moeten willen leren van de wijsheid van anderen en andere tradities, en samen met anderen te werken om *refugia* te kunnen worden.

Professionals voor kwetsbaar kerkzijn

De vraag in dit themanummer is: hoe kunnen professionals in zorg en kerk helpen de ervaring van kwetsbaarheid recht te doen, woorden te geven? Hoe kunnen gemeenschappen plaatsen zijn waar onze kwetsbare medemens wordt gezien en gehoord, waar kwetsbaarheid wordt uitgehouden, en ook wegen van hoop en uitzicht worden gewezen? En ook: wat is de rol van professionals binnen dergelijke gemeenschappen, met het oog op hun functioneren als gemeenschap?

We zagen dat individueel geloven, individuele spirituele zoektochten en individuele zingevingstrajecten belangrijker worden. Tegelijk

blijken deze ook kwetsbaar, en verdwijnt een vanzelfsprekende sociale cohesie waarop men had kunnen terugvallen. Vervolgens schetste ik hoe aanpassing aan het steeds op groei en *change* gerichte jargon niet helpend is voor gemeenschappen. Gelukkig is het denkbaar dat kerken *refugia* worden: plaatsen waar te midden van onzekerheid geschuild kan worden en nieuwe hoop kan ontkiemen. Dergelijke plaatsen moeten we wellicht niet te snel christelijk maken om uitsluiting niet te versterken en wederkerigheid te verhinderen.

Deze spanning vergt nog wel de nodige door-denking overigens. Een gezamenlijk onderzoeksproject naar *communities of care* wordt op dit moment vanuit de PThU (Groningen) opgezet door Henk de Roest, Theo Pleizier en anderen. Hierbij wordt aangesloten bij recent onderzoek hiernaar door bijvoorbeeld Koos Tamminga (Tamminga 2020; Tamminga, Schaeffer en Swinton 2020).

In deze laatste paragraaf wil ik schetsen wat dit voor de professional, in casu de pastor, zou kunnen betekenen. Ik beperk mij om praktische redenen nu tot predikanten binnen protestantse kerken, en daag kerkelijk werkers, pastores en geestelijk verzorgers in andere (kerkelijke) contexten uit aan deze perspectieven het hunne bij te dragen (vgl. bv. ook Mallon 2019). Kwetsbaarheid van individu en gemeenschap vraagt om plaatsen waar deze kwetsbaarheid uitgehouden kan worden. Maar hoe kan dat, zonder een zekere mate van onkwetsbaarheid te cultiveren?

Kwetsbaarheid uithouden vraagt simpelweg om uithoudingsvermogen. Dat is geen natuurlijke eigenschap, niet van personen en evenmin van groepen, maar een kwaliteit die

je kunt inoefenen. De Engelse term hiervoor is *resilience*, een term die karakteriseert wat voor soort uithoudingsvermogen nodig is: veerkrachtig, een die niet snel het onderspit delft, die door interne en externe factoren gedreven kracht biedt waar tegenkrachten sterk zijn. De term komt met grote regelmaat voor in combinatie met kwetsbaarheid, en lijkt te duiden op een ervaren gevoel van onmacht en existentiële angst voor het leven (vgl. bijv. White en Cook 2019).

Ik geef hier één voorbeeld, waarin de nadruk valt op de professional in haar en zijn werk in een kerkelijke gemeente waar ook dit thema-nummer aan wil bijdragen: het boek *The Resilient Pastor* van Glenn Packiam (Packiam 2022). Hierin beschrijft hij hoe hij succesvol was als voorganger en *worshipleader* in een bloeiende (mega-)kerk in de Verenigde Staten. Na een kerkelijke crisis in de gemeente voelde hij zich in alle kwetsbaarheid die de nieuwe onzekere situatie met zich meebracht, geroepen tot het leiderschap van deze gemeente, dat ook werd bevestigd door de gemeente zelf.

In zijn boek werkt Packiam samen met het Barna-instituut, dat onderzoek deed naar de weerbaarheid en veerkracht van voorgangers in dat deel van de wereld. Op basis van dit empirisch onderzoek identificeert en beschrijft hij vier uitdagingen voor pastores, rond roeping, spiritualiteit, relaties, en geloofwaardigheid; en daarnaast vier uitdagingen voor kerken: *worship*, *formation*, *unity*, en *mission* – termen die in het Engels zo'n unieke klank hebben dat ik ze hier onvertaald laat. In al deze uitdagingen blijkt het putten uit de traditie, uit getuigenissen, uit concrete voorbeelden van *refugia* steeds een voorbeeld te zijn van een zoektocht

naar hoop. In de woorden van Rienstra: 'Hope arises amid suffering and looks beyond what one can currently see' (Rienstra 2022, 225).

Packiam wijst erop, zoals ook vele anderen, dat zulke voorbeelden, deze hoop, of zo'n houding van veerkracht niet maakbaar is. Wel kun je bewust werken aan het maken van verbindingen. Packiam besluit zijn pleidooi met een uitwerking van het belang van het werken in en aan verbindingen: binnen de gemeente, op allerlei manieren buiten de gemeente, als team van betrokken 'leiders' van de gemeente etc.

Dit collaboratieve aspect van kerkzijn en van het werk van professionals daarbinnen wijst echter direct terug naar de moeite die juist dit collaboratieve aspect ondervindt onder de condities van onze huidige, Westerse samenleving.

Alweer een aantal jaar geleden boden twee theologen, verbonden aan de Dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland, Nynke Dijkstra-Algra en Sake Stoppels, concrete handvatten om dit voor het werk van de professional-predikant uit te werken (Dijkstra-Algra en Stoppels 2017).

Zij zetten daarbij twee aspecten van het werk op de voorgrond: de predikant als mystagoog en coach/toeruster. Je bent er als professional om de (levens)weg van de betrokken pastorant en de gemeente als geheel te begeleiden. Je wijdt in, legt nieuwe perspectieven bloot, luistert en laat tot klinken komen. Je verbindt mensen met elkaar, met de traditie via Schrift en sacrament, en laat zo ruimte ontstaan om ervaringen met God op te doen.

Om het vol te houden, veerkrachtig en *resilient* te zijn, schetsen ook zij – evenals Packiam – het belang van teamwerk (collegialiteit), het

ontwikkelen van visie en hoop, en nadruk op de eigen *praxis pietatis*. 'Je kunt anderen niet laten delen uit de bronnen van het heil als je er zelf niet uit drinkt en droog komt te staan' (Dijkstra-Algra en Stoppels 2017, 162). Dat helpt ook om te zorgen dat er tijden, plaatsen en gelegenheden blijven waar je eraan bijdraagt dat anderen deze 'bronnen van het heil' kunnen opzoeken en erbij kunnen schuilen. Zonder deze plaatsen te beperken tot de liturgie, kan deze wel een bronpraktijk voor zulke ervaringen genoemd worden. Zoals Packiam in eerder onderzoek ondervond bleek daar de ervaring van hoop aanwezig en veerkrachtig:

People talked about a hope that helped them make it through divorce proceedings and strained relationships with adult children, cancer and the fear of death, and more. Their worship in church did not create ease in their circumstances, but it gave them the strength to make it through another week. (Packiam 2022, 244)

Het attenderen op plaatsen van *refugia*, waar mogelijk bijdragen aan het zijn van zulke plaatsen, anderen inspireren, uitdagen en troosten om hieraan bij te dragen, het overbruggen van tegenstellingen, en veel meer leren samenwerken.⁴ Dat zijn manieren waarop professionals in alle kwetsbaarheid veerkracht kunnen versterken.

Ten slotte kom ik terug op de intrigerende opmerking van Rienstra dat plekken van *refugia* niet te snel 'christelijk' gemaakt moeten (of hoeven) te worden. In het onbekommerd maar niet naïef zoeken naar verbinding met wie buiten de eigen *in-group* valt, en het ontdekken wat er dan gebeurt, schuilt eveneens een belangrijke handelingsaanwijzing. We zullen moeten willen

leren van de wijsheid van anderen en andere tradities, en samen met anderen te werken om *refugia* te kunnen worden. Christelijke gemeenschappen zullen hun eigen potentieel hiervoor moeten aanboren door het gesprek over inclusie en diversiteit op allerlei gebieden aan te gaan (Schaeffer en Tamminga 2022). <

Noten

- ¹ Vgl. bv. deze website van de overheid: <https://www.regelhulp.nl/onderwerpen/verblijf/kleinschalig-wooninitiatief> (bezoekt op 23 mei 2022).
- ² 'Een remmende factor is dat deze initiatieven om nieuwe vormen van saamhorigheid en solidariteit in de samenleving vragen, met het risico dat gelijkgestemden en al bevriende mensen worden geholpen en minder sociaal vaardige of sociaal geïsoleerde mensen afhaken of buiten de boot vallen.' ('De toekomst tegemoet – SCP' 2016, 211)
- ³ Vgl. bv. <http://andrewroot.org/podcast/>; <https://www.newtimereligion.org/>; of <https://podcasts.apple.com/us/podcast/faith-formation-in-a-secular-age-an-interview/id1549910289?i=1000527923797> (gezien 11 mei 2022).
- ⁴ Vgl. het hoofdstuk van Packiam onder de titel 'The Collaborative Church' (Packiam 2022, 215-231).

Literatuur

- Bellah, Robert N. (2007). *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. 3rd edition. Berkeley: University of California Press.
- Bonhoeffer, Dietrich (1987). *Gemeinsames Leben: das Gebetbuch der Bibel*. Onder redactie van G.L. (Gerhard Ludwig) Müller en Albrecht Schönherr. Dietrich Bonhoeffer Werke 5. München: Kaiser.
- Brooks, David (2020). *De tweede berg. De zoektocht naar een zinvol leven*. Amsterdam: Spectrum.
- Brouwer, Rein (2009). *Geloven in gemeenschap: het verhaal van een protestantse geloofsgemeenschap*. Kampen: Kok.
- 'De toekomst tegemoet – SCP'. 2016. (2016). https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2016/De_toekomst_tegemoet.
- Dijkstra-Algra, N., en S. Stoppels (2017). *Back to basics: zeven cruciale vragen rond missionair kerk-zijn*. Utrecht: Boekencentrum.
- Hart, Joep de, Pepijn van Houwelingen, en Willem Huijnk (2022). *Religie in een pluriforme samenleving. Diversiteit en verandering in beeld* Deel 3: Buiten kerk en moskee. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Koopman, Nico (2008). 'Vulnerable Church in a Vulnerable World? Towards an Ecclesiology of Vulnerability'. *Journal of Reformed Theology* 2 (3): 240–54.

- Lichterman, Paul (2005). *Elusive Togetherness: Church Groups Trying to Bridge America's Divisions*. Princeton: Princeton University Press.
- Mallon, James (2019). *Als God renoveert. De parochie van onderhoud naar bloei*. Onder redactie van Madeleine Gimpel. Vertaald door Joost Mulder. Baarn: Adveniat.
- Paas, Stefan (2019). 'The Counter-Cultural Church. An Analysis of the Neo-Anabaptist Contribution to Missional Ecclesiology in the Post-Christendom West'. *Ecclesiology* 15 (3): 283-301.
- Packiam, Glenn (2022). *The Resilient Pastor. Leading Your Church in a Rapidly Changing World*. Grand Rapids: Baker Books.
- Putnam, Robert D. (2020). *Bowling Alone: Revised and Updated: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Rienstra, Debra (2022). *Refugia Faith: Seeking Hidden Shelters, Ordinary Wonders, and the Healing of the Earth*. Minneapolis: Fortress Press.
- Root, Andrew (2021). *The Congregation in a Secular Age*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Root, Andrew (2022). *Churches and the Crisis of Decline. A Hopeful, Practical Ecclesiology for a Secular Age*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Rosa, Hartmut (2019). *Resonance. A Sociology of Our Relationship to the World*. Vertaald door James C. Wagner. English edition. Cambridge: Polity Press.
- Schaeffer, Hans (2020). 'Theologische opleidingen in relatie tot de toekomst van religieus leiderschap'. In: *Religieus leiderschap in post-christelijk Nederland*, onder redactie van Leon van den Broeke en Eddy Van der Borgh, 77–104. Utrecht: KokBoeken-centrum.
- Schaeffer, Hans, en Koos Tamminga (2022). 'Does inclusion save us all?' *International Journal for the Study of the Christian Church* 22 (1): 5–20. <https://doi.org/10.1080/1474225X.2022.2049502>.
- Tamminga, Koop Sieger (2020). *Receiving the Gifts of Every Member: A Practical Ecclesiological Case Study on Inclusion and the Church*. Kampen: Summum Academic Publications.
- Tamminga, H. Schaeffer, en J. Swinton (2020). 'Potential Roles of Churches and Ecclesiology for Disability Inclusion'. *International Journal of Practical Theology* 24 (1): 89–110. <https://doi.org/10.1515/ijpt-2019-0007>.
- White, Nathan H., en Christopher C. H. Cook (red.) (2019). *Biblical and Theological Visions of Resilience: Pastoral and Clinical Insights*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429001185>.
- Wijma, Merijn (2022). *Een menigte die men tellen kan. Een historisch-geografische beschrijving van de ledentalontwikkeling van gereformeerde kerkverbanden in Nederland 1892-2015*. AD-Chartasreeks 40. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief ;
- Wuthnow, Robert (2015). *Small-Town America: Finding Community, Shaping the Future*. Reprint edition. Princeton University Press.
- Wuthnow, Robert. (2019). *The Left Behind: Decline and Rage in Small-Town America*. 2nd edition. Princeton University Press.